ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਅਚਾਰ ਵਿਚ 'ਗੋਪੀਚੰਦ' ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ

ਡਾ. ਕਰਮ ਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਰ.ਸੀ.ਟੈਂਪਲ ਦਾ ਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਯਾਨ ਦੇ ਇੱਕਤਰੀਕਰਣ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸੌ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੰਤ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤਾ ਪਰ ਸਾਡੇ ਤਕ ਸਤਵੰਜਾ ਦੰਤ ਕਥਾਵਾਂ ਹੀ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੰਤ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਇਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਤੱਕ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ ਅਤੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੰਤ ਕਥਾ ਉਪਰ ਗੰਭੀਰ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਠਕਿ ਹੈ ਕਿ ਆਰ. ਸੀ. ਟੈਂਪਲ ਦਾ ਸਾਰਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਸੀ ਪਰ ਇਸਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੰਤ ਕਥਾਵਾਂ ਉਪਰ ਅਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੋਣ ਤੋਂ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। "ਦਾ ਲੀਜੈਂਡਜ਼ ਆਫ ਪੰਜਾਬ" ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਰਾਜਾ ਨਲ, ਰਾਜਾ ਢੋਲ, ਪੂਰਨ ਭਗਤ, ਸੱਸੀ ਪੁਨੂੰ, ਰਾਜਾ ਧ੍ਰੂ, ਰਾਣੀ ਕੋਕਲਾਂ, ਗੁੱਗਾ ਆਦਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਦੰਤ ਕਥਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਲ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਅਜੇ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਦੇ 'ਸਾਂਗ' ਉਪਰ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਹਰਿਆਣੇ ਵਿਚ ਸਾਂਗ ਨੂੰ ਸਾਂਗੀਤ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਨਾਟਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬੜਾ ਢੁਕਵਾਂ ਨਾਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। "ਸਾਂਗੀਤ, ਸਾਂਗ ਜਾਂ ਸਵਾਂਗ ਹਰਿਆਣੇ ਦਾ ਕੌਮੀ ਨਾਟ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੋਰੰਜਨਕਾਰੀ ਵਿਧਾ ਹਿਆਣਾ ਦੇ ਲੋਕ ਮਾਨਸ ਉਪਰ ਜਾਦੂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਮੰਚ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਬੈਠੇ ਦਰਸ਼ਕ ਰਾਗਣੀ ਦੀਆਂ ਸਵਰ-ਲਹਿਰੀਆਂ ਵਿਚ ਮੁਗਧ ਅਤੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਦੇਖ-ਸੁਣ ਕੇ ਮੰਤਰ ਮੁਗਧ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤਖਤ-ਤੋੜ ਨਾਚ, ਗਲਵਕੜੀਆਂ ਅਤੇ ਘੁੰਡ ਦੇ ਫਟਕਾਰੇ ਜਨਤਾ ਦੀ ਬੇਹੱਦ ਵਾਹ ਵਾਹੀ ਲੁੱਟਦੇ ਹਨ। ਪੰਜ ਛੇ ਘੰਟੇ ਤੱਕ ਲਗਾਤਾਰ ਮੰਚਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲ਼ੇ ਇਸ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਮਰਦ ਹੀ ਨਾਇਕ ਤੇ ਨਾਇਕਾ ਦੀ ਲਿੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਰਾਵੇ ਵਿਚ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ" 1 ਸ਼ੰਕਰ ਲਾਲ ਯਾਦਵ ਅਨੁਸਾਰ, "ਹਰਿਆਣੇ ਦੇ ਲੋਕ-ਮਨ ਦਾ ਹੁਲਾਸ ਸਾਂਗ ਰਾਹੀਂ ਫੁੱਟ ਨਿਕਲ਼ਦਾ ਹੈ। ਲੰਬਾ ਕਥਾ-ਗੀਤ ਇਸ ਸਾਂਗ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਇਕ ਨਾਟਕੀ ਰੂਪ ਲੈ ਕੇ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਂਗ ਹਰਿਆਣੇ ਦਾ ਕੌਮੀ ਨਾਟਕ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਜੋਬਨ ਅੱਖ ਮਿਚੋਲ਼ੀ ਖੇਲਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।ਬੋਲ ਅਤੇ ਰਾਗਣੀ ਦਾ ਇਕ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਅਤੇ ਬੀਰ ਰਸ ਦੇ ਤਾਣੇ ਬਾਣੇ ਨਾਲ਼ ਬੁਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ" 2

ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਤੇ ਸਾਂਗ ਤੁਰਦੀਆਂ ਫਿਰਦੀਆਂ ਮੰਡਲੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਦੇ ਜਿਸ ਸਾਂਗ ਦਾ ਆਰ.ਸੀ.ਟੈਂਪਲ ਨੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਦੂਜੇ ਪੜਾਅ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਾਕਾਰ ਕਵੀ ਬੰਸੀ ਲਾਲ ਹੈ। ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਂਗ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਰਾਗਣੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਦੂਜੇ ਪੜਾਅ ਤੇ ਅਜੇ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਤੀਜੇ ਪੜਾਅ ਤੇ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਕੇਵਲ ਨਾਂ ਮਾਤਰ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਗਣੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਰਿਆਣੇ ਦੇ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਲਖਮੀ ਚੰਦ ਇਸੇ ਤੀਜੇ ਪੜਾਅ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਹਰਿਆਣੇ ਦੇ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਉਪਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲ਼ੇ ਇਕ ਅੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਸਾਂਗੀ ਬੰਸੀ ਲਾਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਆਰ.ਸੀ.ਟੈਂਪਲ ਵਲੋਂ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤਿੰਨ ਸਾਂਗਾਂ-ਰਾਜਾ ਨਲ, ਗੁੱਗਾ ਅਤੇ ਗੋਪੀ ਚੰਦ-ਦਾ ਨਾਂਮ ਹੀ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਂਗ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਉਪਰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਰਾਜਾ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋਗ ਮੱਤ ਨਾਲ਼ ਹੈ। ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੋਲਬਾਲਾ ਉਦੋਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਸ ਉਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਹੋਣੇ ਆਰੰਭ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ਾਖਾ ਵੱਜਰਯਾਨ ਤੋਂ ਹੀ ਜੋਗ ਮੱਤ ਦਾ ਉਦੈ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋਗ ਮੱਤ ਉਪਰ ਸ਼ੈਵ, ਵੈਸ਼ਨੋਂ ਅਤੇ ਜੈਨ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਪਿਆ। ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ, "ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਜੀਵਨ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕੰਨ-ਪਾਟੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਸੋਚਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਜੋਗ ਮੱਤ ਦੀ ਮਜਬੂਤ ਪਕੜ ਤੇ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਬਹੁਵਿਧ ਰੂਪਾਂ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਗਹਿਰੀ ਛਾਪ ਹੈ----ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਵਿਖਾਵੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਫਰਤ ਉਪਜਾਈ ਅਤੇ ਆਮ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਆਹਾਰ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ" 3 ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜੋਗੀ ਅਤਿ ਨੂੰ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੈਨਾਵੰਤੀ ਵਰਗੀਆਂ ਸਾਧਵੀਆਂ ਵੀ ਹਨ ਪਰ ਗੋਰਖਨਾਥ ਵਰਗੇ ਜੋਗੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਬਾਘਣ ਤੱਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਬਿੰਦ, ਕਾਇਆ ਤੇ ਜਿੰਦ ਵੀ ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਜੋਗੀ ਅਤਿ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਲੈ ਗਏ। ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚਕਾਰ ਸਿਖਰ ਤੇ ਰਹੇ ਜੋਗ ਮੱਤ ਨਾਲ਼ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਤਿਆਗ ਬਿਰਤੀ ਕਾਰਣ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੁ ਨਾਨਕ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂਆਂ ਵਲੋਂ ਸੰਸਥਾਗਤ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅੱਜ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਮਨ ਜੋਗੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਭਾਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਹਨ ਜਿਸ ਪ੍ਰਤਿ ਲੋਕ-ਮਨ ਦੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਸੰਜਮੀ ਅਤੇ ਕਠੋਰ ਜੀਵਨ ਵੀ ਲੋਕ-ਮਨ ਨੂੰ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੋ ਤੱਕ ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਲੋਕ ਮਨ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਕਬੂਲਿਆ। ਲੋਕ-ਮਨ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ-ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਵਾਲ਼ੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ਼ ਰਲ਼ਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। 'ਜੋਗੀ ਉਤਰ ਪਹਾੜੋਂ ਆਏ ਚਰਖੇ ਦੀ ਘੂਕ ਸੁਣ ਕੇ'

ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਗਾਉਣਾਂ ਵਿਚ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਦੀ ਕਥਾ ਦੇ ਉਸ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਤਿ ਦਾ ਭਾਵਕ ਹੈ। ਇਹ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਵਲੋਂ ਪਤਨੀ, ਮਾਂ ਤੇ ਭੈਣ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣ ਦਾ। ਇਥੇ ਲੋਕ ਗਾਇਕਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਨਾਲ਼ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਾਂ, ਭੈਣ ਤੇ ਪਤਨੀ ਨਾਲ਼ ਹੈ। ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਥਾ ਵਿਚ ਮਾਂ ਮੈਨਾਵੰਤੀ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਜੋਗ ਲੈਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਗਾਉਣਾਂ ਵਿਚ ਮਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਔਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਮਾਂ ਦਾ ਉਹ ਅਸਲ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਬਿਹਬਲ ਹੁੰਦਾ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸੀਸ ਪਕੜ ਤੇਰੀ ਮਾਤਾ ਰੋਵੇ, ਬਾਂਹ ਪਕੜ ਤੇਰੀ ਭੈਣਾਂ ਵੇ।
ਚਰਨ ਪਕੜ ਤੇਰੀ ਨਾਰ ਜੋ ਰੋਵੇ, ਕਹਾਂ ਚਲੀ ਮੇਰੀ ਜੋੜੀ ਰੇ।
ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਰੋਂਦੀਏਂ ਭੋਲ਼ੀਏ ਮਾਏ, ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਰੋਨੀਏਂ ਭੈਣੇ ਨੀ।
ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਰੋਨੀਏਂ ਬਾਂਕੀਏ ਨਾਰੇ, ਜਿਨ ਜੋੜੀ ਤਿਨ ਤੋੜੀ ਜੀ।
ਇਕ ਵਰ੍ਹਾ ਮੇਰੀ ਮਾਤਾ ਰੋਵੇ, ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਭੈਣਾਂ ਜੀ।
ਚਾਰ ਦਿਹਾੜੇ ਮੇਰੀ ਨਾਰ ਜੋ ਰੋਵੇ, ਫੇਰ ਟੋਲ਼ੇ ਘਰ ਬਾਰੀ ਜੀ।

"ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਬਾਰੇ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਕਥਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ, ਯੂ.ਪੀ., ਮਧਯ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਸਭ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ, ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਕਦੇ ਜੋਗ ਮੱਤ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਰਹੀ, ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਥਾਵਾਂ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਦੀਆਂ ਗਈਆਂ" 4 ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪਾਠਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਪਾਠ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਚਰਚਿਤ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੀ ਚੇਲੀ ਮੈਨਾਵੰਤੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਜੋਗ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ। ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਇਸ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਧੀਨ ਰਾਜ-ਪਾਟ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਜੋਗ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਨਾਂ ਮਾਤਰ ਹੈ ਸਿਵਾਇ ਇਸਦੇ ਕਿ ਮਾਂ ਵਲੋਂ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਘਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਵਾਉਣਾ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ

ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅਲੋਕਾਰ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਵਾਲ਼ੀ ਟੱਕਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਥੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਰਦਾ ਇਸ ਟੱਕਰ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਠ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਣੀ ਮੈਨਾਵੰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਵਲ ਉਲਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਸ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਿਆਰ ਦਾ ਵੀ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਾਰੇ ਪਿੱਛੇ ਜਲੰਧਰ ਨਾਥ ਦਾ ਹੱਥ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁਟਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਨਾਵੰਤੀ ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਖੂਹ ਦੀ ਮਣ ਤੇ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਰਖਵਾ ਕੇ ਜਲੰਧਰ ਨਾਥ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗਿਆਨ ਸੀ ਕਿ ਜਲੰਧਰ ਨਾਥ ਦੇ ਤਪ ਤੇਜ਼ ਨਾਲ਼ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਠੀਕਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹੋ ਕੁਝ ਵਾਪਰਨਾ ਸੀ। ਆਖਿਰ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਆਪ ਨਿਮਰਤਾ ਦੀ ਮੂਰਟੀ ਬਣ ਕੇ ਜਲੰਧਰ ਨਾਥ ਨੂੰ ਖੂਹ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਖਸ਼ਾਏ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜਲੰਧਰ ਨਾਥ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੂਰਨ ਵਾਂਗ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਘਰੋਂ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੋਂ ਉਹ ਸਬੂਤ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ ਸਾਂਗ ਇਸੇ ਪਾਠ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਪਰ ਇਥੇ ਜਲੰਧਰ ਨਾਥ ਨੂੰ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁੱਟੇ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬਦਲ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਸੀਂ ਅਗਾਂਹ ਕਰਾਂਗੇ।

ਬੰਸੀ ਲਾਲ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਂਗ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਗਣੇਸ਼, ਸਰਸਵਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਕੁੰਭਰੀ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਂਗ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸੂਤਰਧਾਰ ਵਲੋਂ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਦੇ ਨਹਾਉਣ ਦੇ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਅਸ਼ਨਾਨ ਰਾਉ ਜੀ, ਚੰਦਨ ਚੌਕ ਵਿਛਾਈ।
ਚਮਕਤ ਬਦਨ ਕਨਕ ਜੈਸਾ, ਔਰ ਮੁਖ ਚੰਦਰ ਕੀ ਨਿਆਈ।
ਨਿਕਸਾ ਭਾਨ ਗਗਨ ਮੇਂ ਸੂਰਜ ਕੀ ਇਕ ਜੋਤ ਛਿਪ ਜਾਈ।

ਸੋਨੇ ਵਰਗਾ ਸਰੀਰ ਤੇ ਚੰਦ ਵਰਗਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ ਮਾਤਾ ਮੈਨਾਵੰਤੀ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਉਪਰ ਹੰਝੂਆਂ ਦੀ ਬਰਸਾਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਛਿਣਭੰਗਰੀ ਦੇਹੀ ਨੂੰ ਅਮਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਂਗ ਲੇਖਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਵਿਚ ਪੈਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਸਾਂਗ ਦੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਬਾਰ ਬਾਰ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਚਲੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਸੁਪਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪਾਉਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਲੋਕ-ਮਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਗ ਲੇਖਕ ਬਾਰ ਬਾਰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਤਨੀ ਤੇ ਭੈਣ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉਪਰ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਉਪਰੋਕਤ ਤਰਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਕਰਮ' 'ਸੰਜੋਗ' ਤੇ 'ਝੂਠੀ ਪ੍ਰੀਤ' ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।

-ਲਿਖਾ ਕਰਮ ਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਟਾ ਹੈ, ਸਮਝ ਸੋਚ ਮਨ ਮਾਹੀਂ।
-ਇਤਨਾ ਹੀ ਸੰਜੋਗ ਲਿਖਾ ਥਾ, ਬਿਧਨਾ ਬਾਤ ਬਣਾਈ।

ਇਉਂ 'ਅਮਰ' ਅਤੇ 'ਛਿਣਭੰਗਰ ਵਿਚ ਤਕਰਾਰ ਹੈ। ਜੋਗੀ ਦੇ ਤਰਕ ਵਿਚ ਉਹ ਦਮ ਨਹੀਂ ਜੋ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਤਰਕ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਰਕ ਪਿੱਛੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਤਜਰਬਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਗ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਜੋਗੀ ਦੇ ਤਰਕ ਵਿਚ ਇਕ ਠੰਡਾਪਣ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਲੇਖਕ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਭੁਗਤਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਜੋਗੀ ਦੀ ਝੂਠੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਜਿੱਤ ਵਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਚੇਤਨਾ ਹਾਰਦੀ ਹੈ। ਜੋਗ ਦੀਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਹੋਣ ਵਾਲ਼ੇ ਚੇਲੇ ਨੂੰ

ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਉਪਰ ਜੋਗ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਜੰਮਦਾ ਹੈ। ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ ਗੋਪੀਚੰਦ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ,

ਜੋ ਤੁਮ ਜੋਗੀ ਹੋਤ ਹੈ, ਸੁਣੋ ਗਿਆਨ ਕਾ ਤੰਤ।
ਪਾਂਚੋਂ ਇੰਦਰੀ ਵੱਸ ਕਰੋ, ਜਬ ਜਾਣੋ ਜੋਗ ਕਾ ਪੰਥ।
ਜਬ ਜਾਣੋ ਜੋਗ ਕਾ ਪੰਥ, ਤੁਮ ਤੇਜ਼ ਕਰੋਧ ਕੋ ਮਾਰੋ।
ਮਨ ਕੋ ਮਾਰ ਰਾਉ ਕੋ ਮਾਰੋ, ਜਬ ਜਾਣ ਜੋਗ ਸੁਧਾਰੋ।
ਜੋਗ ਪੰਥ ਕਾ ਜੂਆ ਖੇਲੇ ਹੈ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਕੋ ਹਾਰੋ।
ਇਤਨਾ ਕਾਰ ਕਰੋ ਰੇ ਬੱਚਾ, ਜੋਗ ਮਤਾ ਜਬ ਧਾਰੋ।

ਇਥੇ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਬੜਾ ਬੁਝੱਕੜ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ 'ਮਨਕੋ ਮਾਰ ਰਾਉ ਕੋ ਮਾਰੋ' ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਇਸਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਲੰਧਰ ਨਾਥ ਨੂੰ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁਟਵਾ ਦੇਵੇ।

ਸਾਂਗ ਇਥੇ ਆਕੇ ਜਿਵੇਂ ਅਟਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਸੂਤਰ ਫੜ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਥੇ ਹੀ ਗੋਰਖ ਤੇ ਕਾਨੀਪਾ ਦੀ ਹਉਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੋਰਖ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ਼ ਕਾਨੀਪਾ ਦੀ ਮੰਡਲੀ ਵਿਚ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਨੀਪਾ ਗੋਰਖ ਨੂੰ ਉਲਾਂਭਾ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, 'ਹੇ ਨਿਰਲਾਜ ਲਾਜ ਨਹੀਂ ਤੁਝ ਕੋ, ਦੁਨੀਆਂ ਕੋ ਭਰਮਾਵੈ' ਗੋਰਖ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਕਾਨੀਪਾ ਦੇ ਗੁਰੂ ਜਲੰਧਰ ਨਾਥ ਦੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਪਏ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੋਰ ਪੁਠੀਆਂ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਨੀਪਾ ਗੋਰਖ ਦੇ ਗੁਰੂ ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਜਾ ਫਸਣ ਦਾ ਮਿਹਣਾ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਵਲੋਂ ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ ਨੂੰ ਛੁਡਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵੀ ਇਸੇ ਮਿਹਣੇ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਥਾ ਨੂੰ ਖੜੋਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਲਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਉਧਰ ਮੈਨਾਵੰਤੀ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਦੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਗਿਰੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਜਲੰਧਰ ਨਾਥ ਇਹ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਨਿਕਸਤ ਸਾਰ ਭਸਮ ਕਰ ਦੇਗਾ' ਪਰ ਆਲ਼ੇ ਦੁਆਲ਼ੇ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਗਾਇਬ ਹੈ। ਲੱਗਦਾ ਇਉਂ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਪਾਸੋਂ ਅਰ.ਸੀ.ਟੈਂਪਲ ਨੇ ਇਸ ਸਾਂਗ ਦਾ ਪਾਠ ਸੁਣਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਯਾਦ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਅੱਜ ਪਾਠ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।ਜੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪਾਠ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾਂ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਸਾਂਗ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ।

ਜਲੰਧਰ ਨਾਥ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਜੋਗ ਦੇ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰੋਂ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗਣ ਲਈ ਭੇਜਦਾ ਹੈ। ਜੋਗ ਮੱਤ ਦਾ ਬਲ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਤਿਆਗ ਤੇ ਜੋਗ ਸਾਧਨਾ ਕਰਕੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਜੋਗ ਲੈ ਕੇ ਮੁੜ ਘਰ ਤੋਂ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗਣ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਬੜੀ ਕਰੜੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਗੋਰਖ ਦੇ ਗੁਰੂ ਮਛੰਦਰ ਵਰਗੇ ਵੀ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪਤਨੀ, ਭੈਣ ਤੇ ਮਾਂ ਤੋਂ 'ਮਾਈ' ਕਹਿ ਕੇ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗਣ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਕਲੇਸ਼ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ਼ ਗੈਰ ਕੁਦਰਤੀ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਬਣਾਉਣ ਵਰਗੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਸਾਂਗ ਵਿਚ ਬਾਂਦੀ ਤੱਕ

ਵੀ ਰਾਜੇ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਝਿੜਕ ਰਹੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਤੇ ਉਹ ਪਛਤਾਵੇ ਦੇ ਹੰਝੂ ਵੀ ਕੇਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਪਟਰਾਣੀ ਪਾਤਮ ਦਈ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਤਰਕ ਬੜਾ ਕਾਟਵਾਂ ਤੇ ਵਿਅੰਗਮਈ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ,

ਪਾਨ ਖਾਇ ਕੇ ਸੇਜ ਰਮ ਲਈ, ਅਬ ਕਹਿਤੇ ਮੁੱਖ ਸੇ ਮਾਈ।
ਖਾਇ ਕਟਾਰੀ ਜੌਹਰ ਕਰੂੰਗੀ, ਹੋ ਜਾ ਜਗਤ ਹੰਸਾਈ।
ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਸੌ ਪਾਤਮ ਦਈ ਰਾਣੀ, ਕਾਹੇ ਕੋ ਪਰਣਾਈ।

ਪਾਤਮਦਈ ਦੇ ਇਸ ਤਿੱਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਗੋਪੀ ਚੰਦ 'ਕਰਮ' ਸੰਜੋਗ' ਆਦਿ ਭਾਵਵਾਚੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਣ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜਾਂ ਫਿਰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਇਹ ਗੱਲ ਦਾ ਦੁਹਰਾ ਕਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ 'ਪੁੱਤਰ ਕਹਿ ਕੇ ਭਿਛਿਆ ਲਾ ਦੇ, ਆਸਣ ਕੋ ਫਿਰ ਜਾਈ'

ਇਸੇ ਤਰਕ ਵਿਤਰਕ ਵਿਚ ਨੂੰਹ ਸੱਸ ਦਾ ਰੌਚਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਆ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਮਦਈ ਦਾ ਨੂੰਹ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮੈਨਾਵੰਤੀ ਬਾਰੇ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਕੁਝ ਸੋਚਣਾ ਬੜਾ ਯਥਾਰਥਕ ਤੇ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ।

ਮੈਨਾਵੰਤੀ ਆਪਣੇ ਕਾਰਣ ਤੁਮ ਕੋ ਜੋਗ ਦਿਵਾਇਆ।
ਆਪ ਬੈਠ ਕੇ ਰਾਜ ਕਰੇਗੀ, ਆਪਣਾ ਮਤਾ ਪਕਾਇਆ।

ਸੋਲ੍ਹਾ ਸੌ ਕਾ ਸਬਰ ਪੜੇਗਾ, ਹਮਰਾ ਜੀ ਤਰਸਾਇਆ।

ਮੈਨਾਵੰਤੀ ਦਾ ਜਵਾਬ ਵੀ ਜੋਗਣ ਵਾਲ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਕ ਕੱਬੀ ਸੱਸ ਵਾਲ਼ਾ ਹੈ।

ਉਦਰ ਪਸਾਰੇ ਪੈਰ, ਪੀੜ ਮੁਝ ਕੋ ਹੈ ਭਾਰੀ।
ਤੁਮ ਕਿਉਂ ਹੋਤ ਉਦਾਸ, ਸਾਤ ਫੇਰੋਂ ਕੀ ਨਾਰੀ।

ਪੁੱਤਰੀ ਨਾਲ਼ ਸੰਵਾਦ ਕੋਈ ਪਾਤਮ ਦਈ ਦੇ ਸੰਵਾਦਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਨਹੀਂ। ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਮੰਨ ਲੈਣ ਦੀਆਂ ਸਮਝਾਉਣੀਆਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਜਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪਿਉ ਮਰ ਮੁੱਕ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਕੋਰੇ ਤਰਕ ਹਨ। ਮਾਨਵ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਸਕਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਧੀ ਨੂੰ ਮਿਲ਼ ਕੇ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਭੈਣ ਚੰਪਾ ਦਈ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਅਤਿ ਦੀ ਭਾਵਕ ਸਿਰਜੀ ਗਈ ਹੈ। ਹੋਰ ਵੀ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਭੈਣ ਦੀ ਮੌਤ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਥੇ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਰੁਦਨ ਕਰਦਾ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜਲੰਧਰ ਨਾਥ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦੇਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਕੇ ਉਹ ਚੰਪਾ ਦਈ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਚੇਲੇ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ 'ਜਿਲ੍ਹਣ' ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਸਾਂਗ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਰੁਣਾ ਜਗਾਉਣ ਲਈ ਅੰਤਿਮ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਲਮਕਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਥਾ ਵਿਚ ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਦੇ ਅਭਾਵ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਲਮਕਾਅ ਇਕ ਜੁਗਤ ਵਜੋਂ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਜਲੰਧਰ ਨਾਥ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਂਗ ਦਾ ਸਾਰ ਤੱਤ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗਿਆਨ ਤੱਤ ਕੀ ਸੇਲੀ ਲੈ ਕੇ, ਵਹੀ ਤੇਰੇ ਗਲ਼ ਡਾਰੀ।
ਚਲੋ ਭੇਸ ਕਾ ਦਰਸਨ ਕਰ ਲਉ, ਹੋ ਕਾਇਆ ਅਮਰ ਤੁਮਾਰੀ।

ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਚਰਚਾ ਇਹ ਆਭਾਸ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਥਾਂ ਹੈ। ਕਈ ਮੂਲ਼ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ 'ਲੋਕ' ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਲੋਕ ਸਾਰੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਸਵਾਂਗੀਆਂ ਦੇ ਸਵਾਂਗਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

D-46, Kurukshetra University,
Kurukshetra.